

BUXORO VILOYATI
HOKIMLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO
DAVLAT
UNIVERSITETI
1930

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH
DEPARTAMENTI

DAVLAT TILI - TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA
MIQYOSIDAGI
ILMIY-AMALIY ANJUMANI

21-Oktabr

O'zbek tiliga davlat tili
maqomi berilgan kun
muborak bo'lsin!

BUXORO-2020

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI
DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI
BUXORO VILOYAT HOKIMLIGI**

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

*(O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 31 yilligiga
bag‘ishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari)*

BUXORO, 2020-yil, 16-oktabr

DAVLAT TILI – IJTIMOYIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

“Davlat tili – ijtimoiy taraqqiyot va milliy yuksalish mezoni” mavzusida Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqola va tezislari to‘plami. (2020-yil,16-oktabr). Buxoro: 2020-y. 706 bet.

MAS’UL MUHARRIR:

Ahmedov A.R. – f.f.n., dotsent

TAQRIZCHILAR:

Abuzalova M.Q. – f.f.d., prof. Nazarova S.A. – f.f.n., dots.
Eshonqulov H.P. – f.f.n., dots. Yo`ldosheva D.N. – p.f.n. dots.

TO’PLOVCHI VA NASHRGA TAYYORLOVCHI:

G’aybullayeva N.I. – f.f.f.d (PhD)

Tosheva D.A. – f.f.f.d (PhD)

G’ulomova Sh.Q. – f.f.f.d (PhD)

Ushbu Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumanining ilmiy maqola va tezislari to‘plamida O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining 31 yilligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5850-son Farmonida ko‘zda tutilgan “O‘zbek tili bayrami kuni”ni keng nishonlash, jumladan: o‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzini oshirish va qo‘llanish ko‘lamini yanada kengaytirish shuningdek o‘zbek tilining davlat va jamiyat hayotidagi mavqeyini yanada yuksaltirish, davlat tilining rivojlanishi, tarixiy taraqqiyoti, istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, o‘zbek nazariy tilshunosligi, leksikologiya hamda leksikografiyasi, til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar va amaliy filologiyani rivojlantirish, o‘zbek tili ta’limi muammolari, davlat tilida ish yuritish va nutq madaniyati masalalari borasida fikr va tajriba almashish, sohada amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilish va bu boradagi takliflarni ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy, amaliy va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Mazkur to‘plamga kiritilgan maqolalar va tezislarning mazmuni, statistik ma’lumotlar hamda bildirilgan fikr va mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

**DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA
MILLIY YUKSALISH MEZONI**

Tosheva D. Ubaydova D. Raximova N.	Ot komponentli o‘zbek xalq maqollarining milliy-madaniy hamda lisoniy xususiyatlari	306
Ubaydullayev X.	Nemis tilidagi o‘simlik nomlari bilan qo‘llanilgan frazeologik birliklar xususida	310
Xasanov R.	O‘zbek tilidagi sportga oid ayrim inglizcha so‘zlar	313
Xayrullayeva M	Toponimiyasiga xos ayrim xususiyatlar	315
Xolmuxamedov B.F.	Sifatdagi leksemalashuv hodisasi haqida	318
Yigitaliyev U. Umidjonov Sh.	Leksik birliklarning assotsiativ tadqiqi	321
Zayirova K.M.	Qoraqalpoq tilida erkak odamlarning bosh kiyimi atamalarining lingvistik tahlili	326
Ziyotova S.E.	“Mehrobdan chayon” asarida moliya-soliqqa oid terminlarning qo‘llanilishi	330
O‘rayeva D.	O‘zbek ijodkorlarining pereyonimlardan foydalanish mahorati	334
Qilichev B.E	Arg`un, chandir, saroy, etnonimlari haqida	337
G‘aybullayeva M.I.	Termin va terminologiyaning o‘rganilish tarixi	341
G‘aybullayeva N.I. Sayfulloyev A. A.	Tibbiyot leksikografiyasiga oid ayrim mulohazalar	345
Sharipova M. J.	“QO‘Y” LMGi asosida shakllangan o‘zbek xalq maqollarida variantlilik	350
Shoyimqulova M.Sh.	Texnik oliy o‘quv yurtlarida o‘zbek tili ta’limi va mustaqil ishlarda testlardan foydalanish	353
Po‘latova S	Shevaga bugungi munosabat	355

**4-SHO‘BA: AMALIY FILOLOGIYANI RIVOJLANTIRISH
IJTIMOIIY ZARURIYAT SIFATIDA**

Muallif (lar)	Mavzu	Bet
Abuzalova M.K.	Til – har bir millat madaniyatining o‘zagi	358
Absaidova M.	Tilning – turizm sohasini rivojlantirishida tutgan o‘rni	364

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

Одатда, анализатор чақирув кетма-кетлиги қуйидагича амал қилади [4]: `parser.exe -verbose -tagger 0 -parser 0 -lemmatizer 0 -emit_morph 0 -d dictionary.xml input.txt -o output.xml`

Параметрлар:

`-verbose` – синтактик таҳлил натижаларини консолга киритиш.

`-tagger 0` – морфологик таҳлилни амалга ошириш учун (Part-Of-Speech tagging) рус ёки инглиз тили морфологиясининг асосий модели (онтологик модели) қўлланилади.

`-parser 0` – синтактик таҳлилни амалга ошириш учун (шажара дарахтини тузиш), асосий shift-reduce базавий парсер ишлатилади.

`-lemmatizer 0` – лемматизация рус тилининг эҳтимолий моделдан фойдаланган ҳамда сўз контекстини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

`-emit_morph 0` – натижалар XML файлида морфологик тегларни чиқармаслик биринчи режим ҳажмининг сезиларли даражада ошишига олиб келади.

`-d dictionary.xml` – луғат базаси конфигурация файлига ўтилади.

`-o output.xml` – натижалар билан яратилган файлнинг номи; одатда, чиқиш консолга ўтади.

Ishga tushirish намунасини дистрибутивдаги `run.cmd` файлидан топиш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш лозимки, морфологик анализатор тузишда асосий иш лингвистик қоидалар тизимини ишлаб чиқиш, луғатдаги хатони бартараф этишда кўп меҳнат ресурси талаб қилинади. Шундай меҳнатни қисқартириш ва автоматик таҳлилни амалга ошириш учун автоматик таҳлил воситалари талаб қилинади. Морфологик анализаторга тил лексикасининг юқори частотали сўзлари, тилда мавжуд бўлган ҳар қандай сўзни қайта ишлашга оид қоидалар мажмуини ишлатадиган алгоритм киритилиши мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, морфоанализаторда турли тахминларни инобатга олган ҳолда сўз таҳлили ҳақидаги фаразларни яратишга имкон берадиган мослашувчан созлама бўлиши талаб этилади. Буларнинг барчачи ахборотни автоматик таҳлил қилувчи таҳлил воситалари томонидан амалга оширилади. Ўзбек тили сўзшакллариини автоматик таҳлил қилувчи таҳлил воситаси яратилса, тил корпуси, автоматик таржима, электрон луғатлар яратиш учун

маълумотларни таҳлил қилиш ва қайта ишлаш жараёни автоматлаштирилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ожегов С. Словарь русского языка. - 1949, 22-е издание, 1990; с 1992 - "Толковый словарь русского языка", совместно с Н. Ю. Шведовой).
2. <http://www.solarix.ru/parser.shtml>
3. <http://www.ruthenia.ru/document/192271.html>
4. <http://starling.rinet.ru/morph.htm>

INTONATSION BIRLIKLAR

Cho'lliyeva G.T.,
BuxDU o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada og'zaki nutqning asosiy qismi hisoblangan talaffuz bilan bog'liq birliklar va ularning o'zigagina xos ba'zi xususiyatlari tahlilga tortilgan.

Kirish. Bir-biriga qo'shilib, mutatsiyaga uchragan intonatsion elementlar nutqning intonatsion naqshini yaratadi. Nutq ohangining funksiyalari nihoyatda xilma-xil bo'lganligi uchun me'yoriy intonatsiyani aniqlashning yagona mezonini ajratish qiyin. Telefon ixtirochisi bo'lgan fizik olim Bell tovush tezligi-yu, uning ko'tarilish darajasini aniqlagan, shuning uchun tovush tezligining o'lchov birligi uning nomi (detsibell) bilan bog'liq. Ammo muhimi bu emas. Asosiysi, shu mashhur fizik olim tomonidan taklif etigan tovush balandligi me'yorini inson yoshligidanoq bilishi va unga amal qilishi lozim. Ya'ni:

- suhbat jarayoni (me'yor) – 40 db (detsibell) = madaniyatlilik belgisi;
- shovqinli holat (me'yordan oshish) – 80 db (detsibell) = madaniyatlilikdan chekinish belgisi;
- og'riqli holat (me'yorning buzilishi) – 130 db (detsibell) = madaniyatsizlik belgisi.

Bil'aks, boshqalar bilan muloqot, suhbat jarayonida tomoq pardasini yirtgudek holatda qichqirib gapirish kommunikantlar(ham so'zlovchi, ham tinglovchi)ning eshitish a'zolariga og'riq yetkazadi va bu so'zlovchining un paychalarini tiklanmas holatda zararlaydi yoki "o'ldiradi" [2]. Biroq

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIIYOT VA MILLIIY YUKSALISH MEZONI

tovush balandligi bilan tovush ohangi aynan bir narsa emas. Chunki baland ovozda samimiyat, mehr tovlanishi, muhabbat pafosi sezilishi mumkin yoki, aksincha, past ovozda mensimaslik, kibr, jirkanish ma'nolarini yuzaga chiqaruvchi ohang bo'lishi ham kutiladi.

Intonatsiya birligi intonema (ohang fonemasi, intonatsiya tuzilishi) bo'lib, u intonatsiya davri, ya'ni bayonot yoki uning qismini farqlash va bayonning kommunikativ turini, sintagmalarning semantik ahamiyatini, mavzularga va qismlarga bo'linish uchun yetarli bo'lgan intonatsion belgilar (parametrlar) to'plamini tashkil etadi.

Intonema atamasi ilk bora XX asrning 40-yillarida nashr etilgan rus tilshunosligiga oid darslik va qo'llanmalarda uchrashini kuzatish mumkin. Bevosita intonatsiya masalalari bilan shug'ullangan rus olimi V.A.Artyomov mazkur atamaning paydo bo'lishini Reformatskiy nomi bilan bog'laydi [1].

V.A.Artyomovning fikricha, intonema turli intonatsion elementlarning odatiy naqshiga ega bo'lgan funksional birligi bo'lib, bu borada intonem va intonatsion invariant tushunchalarini ajratish muhim. Odatda, birinchi atama til tizimi voqeligida nutqning ijtimoiy jihatdan yondashilgan nolisoniy birligi hisoblansa, ikkinchi atama esa spiker nutq – muayyan tilda zarur bo'lgan akustik xususiyatlarning nisbiy modeli (tuzilmasi) sifatida qaralishi nazarda tutiladi.

Intonema intonatsiya birligi, intonatsiya modeli, bayonning ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan intonatsion fazilatlarni umumlashtirish natijasidir. Intonema intonatsion muntazamlilikni ta'minlaydi, bu nutqda intonatsion-semantik segmentlarni aniqlashga yordam beradi. Intonemaning moddiysi intonatsion elementlar(to'xtam, sintagma, rema va b.lar)dan hosil bo'ladi, ammo bu intonema shu elementlarning oddiy jamlanmasi degani emas. Intonemaning fizik jihati, odatda, muayyan til egalari nutqida mavjud sof intonatsion tovushlarning o'xshash tomonlari asosida umumlashma hosil qilishi bilan xarakterlanadi. Mutaxassislarining fikricha, intonemalar umumlashma to'plami muayyan tilda (masalan, o'zbek tilida, rus yoki nemis lisonida) so'zlashuvchilarning xotirasida saqlanadi va aniq nutq parchalarining talaffuzida yoki "hazm qilinishi" (tinglanishi)da me'yor vazifasini o'taydi.

Tilshunos olimlar intonemalarni semantik jihatdan tasniflab, ularni to'rt guruhga ajratadilar. Bular quyidagilar:

1) **aqliy intonema** (haqiqiy bo'linish intonemasi, ulanish darajasi intonemasi, ahamiyat darajasi intonemi, savol intonemasi, tasdiqlash intonemasi) sintaktik ma'nolar va kategoriyalarni ajratishga, nutq oqimini ajratishga va savolni tasdiqlash bilan taqqoslashga xizmat qiladi. Aqliy intonemalar har doim nutqda mavjud.

Intellektual intonemalarning qadriyatlarini nutqni shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan tilda aks ettirilgan aqliy faoliyat momentlari, ya'ni intonatsiya yordamida ikkita tanlangan bayon shakllaridan birini amalga oshirish kerak: bayonot (ma'lumot uzatish) yoki savol (ma'lumot olish istagi ifodasi).

Haqiqiy bo'linish intonemasi matnni paragraflarga, abzatlarga, jummalarga, sintagmalarga bo'lish uchun xizmat qiladi va pauza orqali amalga oshiriladi.

Muloqot intonemasi tarkibiy qism bo'yicha haqiqiy bo'linish birliklari o'rtasidagi munosabatni bildiradi. Ko'pincha u ohangdor musiqadan iborat va ko'pincha tezlikni pasaytirib yuboradi. Haqiqiy bo'linish intonemasi va aloqa intonemasi ko'pincha nutq oqimida o'zaro ta'sir qiladi.

Nutqning eng muhim tarkibiy qismlarini ta'kidlash uchun ahamiyatli intonema qo'llaniladi. Bu ikkilamchi balandlik sifatida sekin sur'at va kuchli zichlik bilan ajralib turadi. Muhimlik intonemasi, odatda, sintagmaning bir yoki bir nechta so'ziga qaratilgan mantiqiy ta'sirni ifodalaydi.

2) **ixtiyoriy intonema**, bevosita, so'zlovchi(axborot yetkazuvchi, kommunikant)ning nutq sharoitidagi holatiga bog'liq. Tabiiyki, nutqiy sharoit, tinglovchining diskurs davomida kommunikantga ta'siri, fatika, tashqi ta'sir(axborot uzatuvchining salomatligi, ijtimoiy holati, saviyasi, dunyoqarashi va h.)lar bilan uzviylashadi. Ixtiyoriy intonemalarning ohangdorligi, albatta, jamiyat qabul qilgan me'yordan baland bo'ladi. Chunki kommunikantning ruhiy holati so'zida aks etmasa-da, buni so'zlash ohangida bildirmasligi qiyin. Masalan, "Eri Asadbekning, qizi Zaynabning ayanchli ahvolidan bexabar bo'lsa-da, o'ziga ham noma'lum bir tuyg'u ko'nglini g'ashlik buluti bilan chirmab turardi. Asadbekning telefonda **to'ng ohangda gaplashishi** uni ajablantirmas, bu holatga yillar bo'yi ko'nikib ketgan edi" [4, 2].

Yana bir misol:

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

“– Xudo sening joningni qaytib berdi, bir o‘lib, bir tirilding, – dedi Jalil. – U dunyoga o‘tishingga bir qarich qoluvdi. O‘lsam nima bo‘laman, deb o‘yladingmi hech?

Bu savol Asadbekning someligi soxta ekani, “amri ma‘ruf”ni tinglamayotganini fosh qilib qo‘ydi.

– Senga gapiryapmanmi yo devorgami? – dedi Jalil **zardali ohangda**.

– Gapingni qaytar, tushunmadim, – dedim Asadbek yengil yo‘talib.

– Eshitsang tushunarding, –Jalil shunday degach, savolini takrorladi” [4, 9].

Demak, parchada so‘zlovch(Jalil)ning tinglovchi (Asadbek) “soxta some”ligidan jahli chiqdi va bu uning zarda ohangida so‘zlashiga sabab bo‘ldi.

Ixtiyoriy intonemalarning ikki guruhi ajratiladi:

1) ixtiyoriy-neytral intonema (yetkazilayotgan axborotga so‘zlovchining shaxsiy munosabatini sezdirmaydi yoki kommunikantning uzatayotgan axborotiga befarq ekanligini bildiradi). Masalan:

“– Qani endi otlaring, xunasalar! Ha, otmaysanlarmi! – dedi u hansirab.

– Baqirma, nega o‘kirasan? – dedi Soliyev **xotirjam ohangda**. Bu xotirjamlik, talvasadan yiroqlik “Qassob”ni bir oz ajablantirdi. Solievning ahvalidagi boshqa odam qo‘rqmagan taqdirda ham asabiylashmog‘i lozim edi” [4,17].

2) rag‘batlantiruvchi intonema (buyurtma, kuchli zichlik, yuqori diapazon xos). Buyurtma qat‘iy aytiladi, so‘zlar aniq ajratilgan va ta‘kidlangan, ohangda keng ko‘tarilish oralig‘ida bo‘ladi. Buyurtma intonemasini amalga oshirish variantlari: qaror, qiziqish istagi, ishontirish, ogohlantirish, so‘rov va b. Ushbu intonema to‘lqinga o‘xshash musiqa bilan ajralib turadi. Musiqa yuqori diapazonga joylashtiriladiki, suhbatdosh suhbatdoshga, odatdagidek, moslashadi. Masalan:

“Bu safar ham ovozi chiqmadi, faqat lablari asta qimirladi. Hamshira lablarning qimirlashidan savolning mazmunini uqqanday, o‘sha soxta jilmayishini kanda qilmagan holda mayin kaftini uning peshonasiga qo‘yib:

– Xavotirlanmang, krizis o‘tdi, – dedi. Keyin **dalda beruvchi ohangda** qo‘shib qo‘ydi, – balki erta-indin reanimatsiyadan umumiy xonaga olishar...” [4,51]

Agar diskursda soʻzlovchining maqsadi nutqda ifodalanayotgan biror fikrni asosiy nutq voqeligiga aylantirmoqchi (gap qoʻzgʻamoqchi, eʼtibor qarattirmoqchi, baʼzan shu orqali biror axborotga ega boʻlmoqchi) boʻlganda ham ragʻbatlantiruvchi intonemadan foydalanadi. Chunonchi: “Bu gap barchaga yoqib tushdi va hammalari bundayin fikr oʻz shuurlarida azaldan bor boʻlganligini, lekin bu qadar sodda hamda taʼsirchan tarzda oʻylab koʻrmaganliklarini, lozim boʻlsa, bundayin sodda yoʻsinda ifoda etolmasliklarini ham tan oldilar. Shuning uchun suhbatdoshlarning bari mamnun bir qiyofada, suhbatning nihoyasidan rozi boʻlib, yengil tin oldilar.

–Chizmalarni ertaga koʻrib chiqamiz chogʻi? - dedi Vositiy **“tursak ham boʻlar”, degan ohangda**” [3,78].

Biz biror narsani isbotlash, tushuntirish asnosida talaffuz qilgan (tarkibi orfoepik meʼyorlarga mos kelmaydigan) jummalarning barchasi ixtiyoriy intonatsiyaga misol boʻla oladi.

3) **hissiy intonemalar** soʻzlovchining hissiy holatini ifoda etishga xizmat qiladi, tuygʻulari(gʻazab, qoʻrquv, muloyimlik, qaygʻu, nafrat, befarqlik, xafagarchilik, shodlik, uyalish, ajablanish va h.)ni intonatsion vositalar bilan ifoda etadi.

Hissiy intonemalar insonning ruhiy kechinmalari bilan bogʻliq boʻlib, ularni ifodalashda mustaqil nutqiy birliklar(his-hayajon undovlari, ritorik soʻroqlar, undov gaplar va b.)dan foydalaniladi. Ammo bu belgilarni ifodalash uchun kommunikantga tegishli hissiy holatning mavjudligi nutq momentida shart boʻlmasligi ham mumkin. Har bir hissiy intonemaning oʻziga xos xususiyatlarini bilish muhimdir. Masalan, gʻazab intonemasi intensivlikning oshishi, pasayishi bilan tavsiflanadi; qaygʻu intonemasi ohangning kichik oʻzgaruvchanligini yuzaga keltiradi, bunda sintagmaning boshlanishi qizgʻin boʻlib, keyin intensivlik pasayadi yoki uzilib qoladi; befarqlik intonemasida ohang quruq, sovuq, pasaygan intensivlik, shuningdek, befarqlik holati xatti-harakatlardagi kabi intonatsiyada ham shunchalik aniqlanmagan mavhumlik seziladi. Xursandchilik intonemasida baland “sakrash” ohangi, koʻtarinkilikning davomiyligi, “yengil”, “iliq” tembr kuzatilsa, ajablanish intonemasida ovoz balandligi yuqoridan pastga qarab yakunlanadi va hayrat, hadiksirash holatlari bilan uygʻunlashib ketadi.

4) **ijobiy intonemada** ekspressiv ekspozitsiyalar, yoqimli hodisalar, chiroyli narsa-buyum, koʻrinish, tafsilotlarning (inson ruhiy holatiga mos)